

ВНУТРІШНІ ТА ЗОВНІШНІ ДЕТЕРМІНАНТИ ФОРМУВАННЯ КАРТИНИ СВІТУ СТАРШИХ ДОШКІЛЬНИКІВ

У статті обґрунтовано чинники, які обумовлюють формування картини світу старших дошкільників. Акцентується увага на внутрішніх (вікові особливості) та зовнішніх (освітньо-виховні впливи) детермінантах. Описано вікові особливості пізнавальної сфери дітей старшого дошкільного віку, які створюють підґрунтя для утворення у свідомості картини світу: особливості уваги та сприймання, пам'яті, уяви та мислення. Обґрунтовується організація життєдіяльності старших дошкільників у дошкільних навчальних закладах.

Ключові слова: картина світу, пізнання, увага, сприймання, пам'ять, уява, мислення, організація життєдіяльності, старші дошкільники

Від самого народження і впродовж усього життя людина взаємодіє зі світом, пізнає його і вибудовує у власній свідомості картину світу, яка розуміється як багаторівнева система уявлень про світ, власну діяльність і місце в ньому, просторову та часову послідовність подій, їхні причини, значення, цілі [3].

Цілісність картини світу розуміється як єдність трьох складових пізнавальної сфери особистості: сенсорно-перцептивної (чуттєва картина дійсності), інтелектуальної (категорійна картина дійсності), особистісної (оцінка, емоційно-ціннісне ставлення до дійсності) [5; 6].

Картина світу у кожної людини формується незалежно від того, приділяється цьому спеціальна увага чи ні, однак є внутрішні та зовнішні детермінанти, які обумовлюють цей процес. Серед внутрішніх — вікові особливості людини певного віку, серед зовнішніх — освітньо-виховні впливи на неї. Предметом нашої уваги є внутрішні та зовнішні детермінанти картини світу старших дошкільників.

Охарактеризуємо вікові особливості пізнавальної сфери дітей цього віку (внутрішні детермінанти).

У старшому дошкільному віці зростає пізнавальний інтерес, допитливість дитини, збільшується кількість об'єктів та явищ, які приваблюють її увагу, вона починає відкривати нове у знайомих об'єктах. Дитина ставить запитання про причини явищ та їхні наслідки.

Розвивається сприймання дитини: розширюються й поглиблюються уявлення, які орієнтовані на загальноприйняті сенсорні еталони; способи їх використання стають більш гнучкими, точними, доцільними; обстеження об'єктів світу стають більш систематизованими й цілеспрямованими, більш осмисленими. Дитина може планомірно й послідовно обстежувати, розглядати об'єкти, описувати їхні властивості, спираючись на сенсорні еталони, не використовуючи предмети.

Збільшується час, протягом якого дитина може зосереджуватися на об'єктах пізнання, цікавих видах діяльності; вона може гратися орієнтовно півтори години, продовжуючи грати протягом дня через певні інтервали. Дитина здатна утримувати увагу на діях, які набувають для неї інтелектуально значущого інтересу (ігри, головоломки, загадки, завдання навчального типу). Важливим досягненням є здатність дитини керувати власною увагою, тобто розвиток довільної уваги: вона може свідомо концентруватися на певних об'єктах та явищах, використовуючи спеціальні прийоми утримання їх у полі зору.

Сприймання активно розвивається за такими напрямками: сприймання кольору та форми; цілого і частини; простору та часу. На початку старшого дошкільного віку дитина не сприймає об'єктивності руху часу й орієнтується у ньому, опираючись на побутові показники та природні явища, які сприймаються як сигнали певного часу: вечір — коли немає сонця; день — скоро обід. На кінець старшого дошкільного віку дитина орієнтується у часі та просторі.

Усі види аналізаторів уже відносно сформовані, на їхній основі розвиваються усі види чутливості. Покращується окомір, стає точнішим сприймання простору; зменшується кількість помилок у розрізненні кольору, дитина знає не лише основні кольори, але й їхні відтінки. Специфіку має слухова чутливість: сприймаючи музичні твори, дитина переважно вловлює ритм і темп. Удосконалюється кінестетична чутливість: дитина починає розрізняти тяжкість предметів. Розвивається нюхова чутливість: діти значно менше помиляються у розрізненні запахів.

Дитина охоче експериментує з новими матеріалами, практично перетворює предмети та об'єкти, виявляє нові їхні властивості, зв'язки та залежності. Аналізує зміни, зумовлені їм перетворювальною активністю, розмірковує над ними, діє послідовно і дедалі частіше не лише в зовнішньому, практичному, а й у внутрішньому, мисленневому плані. Сприймання інтелектуалізується, оскільки названі словом властивості та ознаки предметів, перетворюються на категорії величини, форми, кольору, просторових відносин.

Сприймаючи об'єкти довкілля, дитина виявляє свою позицію щодо них. І хоча судження ще поверхневі, вони свідчать про зародження здатності відчувати красу й оцінити її.

Пам'ять усе більше поєднується з мовленням і мисленням, набуває інтелектуального характеру. Вона збагачується образами окремих конкретних предметів. Переважає наочно-образна пам'ять, однак виникає й розвивається словесно-логічна: згадуючи предмети, дитина вирізняє суттєві його ознаки. Розвивається зорова й слухова пам'ять, для яких властива фотографічність: дитина «схоплює» цілісну картинку, запам'ятовуючи найменші деталі. Від рівня сформованості зорового та слухового сприймання залежать обся-

ги запам'ятовування. Хоча переважає мимовільна наочно-образна пам'ять, починають складатися елементи довільної пам'яті, дитина ставить перед собою завдання щось запам'ятати.

Уява переважає мимовільна. Найчастіше предметом фантазування є те, що сильно схвилювало, захопило, вразило дитину: нова іграшка, побачений мультфільм, прочитана казка. Поступово починає зростати довільність уяви: вона стає творчою, поєднується з мисленням й бере участь у процесі планування дій: дитина перебирає уявно дії, які планує виконати, продумує їх наслідки, аналізує проблему з різних боків. Діяльність набуває усвідомленого й цілеспрямованого характеру. Формуються оригінальність уяви, дитина може домалювати зображення, придумати невелику казку на певну тему. Перетворюючи предмети, дитина уже може спиратися не лише на реальні дії з ними, а виконувати уявні дії.

Важливим для розвитку уяви є розвиток мовлення дитини, за допомогою якого уява стає усвідомленою, довільною; результати уявних дій фіксуються в усному мовленні дитини. Розвиток уяви тісно пов'язаний із розвитком пам'яті. Дитина за допомогою пам'яті й уяви відтворює у свідомості образи реальності, вибудовує власну картину світу, постійно її коригуючи залежно від нових вражень.

Мислення у старшого дошкільника ще наочно-образне, уже починається розвиток словесно-логічного мислення й пізнання світу за допомогою понять та категорій. Воно набуває характеру зв'язного розмірковування, яке, до певної міри, незалежне від безпосередніх дій із предметами. Перехід від практичних дій до розумових забезпечується включенням мовлення дитини у процес мислення, а допомогою якого вона не просто називає об'єкти пізнання, а оформляє результат власних міркувань, способи виконання дій. Основною формою мислення старшого дошкільника є мислення за аналогією, подібністю когось / чогось.

Дитина прагне зрозуміти доцільність в облаштуванні дійсності, з'ясувати призначення предметів та існування взаємозв'язків між зовнішніми ознаками і призначенням об'єкта; ставить багато запитань стосовно сутності явищ навколишньої дійсності, що є свідченням допитливості та проблемності мислення. Вона чутлива до суперечностей, помічає невідповідність творчих продуктів реальній дійсності, що є свідченням розвитку критичного мислення.

Дитина не лише сприймає інформацію й встановлює взаємозв'язки між явищами, але й систематизує отримані знання, запам'ятовує їх і використовує за призначенням; порівнює й робить висновки, самостійно виявляє закономірності; здатна прогнозувати результати дій.

Мислення дитини набуває нових якісних змін: вона порівнює об'єкти за більшою кількістю ознак, ніж раніше, помічає навіть незначні деталі; змінюється характер її узагальнень, вона оперує

не лише зовнішніми, а й внутрішніми ознаками об'єктів; намагається помічати не одиничні, а узагальнені закономірності. Вона класифікує об'єкти за родо-видовими ознаками, вживаючи узагальнюючі слова. Спочатку виділяє групи предметів, з якими найбільше взаємодіє: іграшки, меблі, посуд, одяг; пізніше починає розрізняти суміжні класифікаційні групи: дикі та домашні тварини, чайний та столовий посуд тощо.

Старший дошкільник починає вибудовувати на основі специфічної дитячої логіки власні оригінальні теорії, поєднуючи об'єкти, ознаки та властивості, які, на погляд дорослого, є непеєднуваними. Це можна пояснити браком знань або їхньою обмеженістю, нечіткістю та браком досвіду; недостатньою сформованістю способів інтелектуальної діяльності; недостатнім розвитком критичності мислення. У процесі вибудовування власних теорій дитина прагне осмислити не лише соціальний, предметний та природний світ, вона аналізує моральні категорії й намагається для себе вирішити моральні проблеми.

Поле задач, які вирішує дитина, розширюється за рахунок знань, отриманих від дорослого або у власній діяльності, тому набуття знань є засобом і водночас умовою розвитку мислення: дитина аналізує власний досвід, встановлює аналогії знайомого й незнайомого, робить певні умовиводи.

Підсумовуючи вищевикладене, зазначимо: особливості уваги, сприймання, пам'яті, уяви, мислення дитини старшого дошкільного віку обумовлюють процес формування картини світу та, відповідно, її якість.

Серед зовнішніх детермінант, які визначають ефективність процесу формування картини світу, провідну роль відіграє систематична освітньо-виховна діяльність, яка надає цьому процесові усвідомленої спрямованості й бажаного керівництва. Охарактеризуємо особливості організації життєдіяльності дітей, які оптимізують процес формування у свідомості старшого дошкільника багаторівневої системи уявлень про світ.

Пізнавальний інтерес варто підтримувати, звертаючи увагу дитини на незвичне й нове в довкіллі у процесі ігор, занять, прогулянок на вулиці, екскурсій; залучаючи дитину до індивідуальної чи колективної бесіди, експериментування, ознайомлення з енциклопедичною літературою, перегляду пізнавальних передач тощо. Відповідаючи на запитання, дорослий має давати достовірні, вичерпні, але небагатослівні відповіді, водночас підтверджені прикладами, що сприяє подальшому розвитку допитливості старшого дошкільника. Ефективним засобом підтримки позитивної мотивації до пізнання є похвала дитини, стимулювання її до використання отриманих на заняттях знань у власному буденному житті.

Розвиваючи увагу, варто брати до уваги: структуру організації діяльності (поєднання кількох об'єктів для сприймання полегшує цей процес); особливості організації заняття (чіткий початок і закінчення, наявність необхідних умов для роботи тощо); темп проведення заняття (за швидкого темпу дитина може зробити помилки, за повільного — робота її не захоплює); зміну видів діяльності (чергування слухової та зорової уваги).

Чинником розвитку довільної уваги є інструкції дорослого щодо мети, способів досягнення, порядку виконання дій на заняттях та у буденному житті, які спочатку контролюються дорослим, а потім самою дитиною. Довільна увага виявляється й активно формується у сюжетно-рольових та дидактичних іграх, розвивальних вправах: концентруючи увагу, дитина намагається зосередитися на виконанні певного завдання. Для тренування довільної уваги необхідно: послідовно аналізувати різні ознаки одного об'єкта й порівнювати їх з ознаками інших об'єктів; більше розмірковувати вголос; тренуватися утримувати власну увагу на предметах, їхніх деталях, властивостях. Виконання вправ розвиває увагу, швидкість її розподілу й переключення, розширює кругозір і розвиває пізнавальну активність. На заняттях варто використовувати яскраві, емоційно привабливі предмети, іграшки, на яких дитина може довго зосереджуватися.

У формуванні здатності керувати власною увагою особлива роль належить дорослому, який постійно організовує діяльність дитини, залучаючи її до засобів утримання уваги: жест (показування); слово (яке супроводжує жест); умовні знаки (колір, форма, геометричні фігури), які вказують на об'єкт, що потребує уваги; знаки-символи, в яких зашифрована інформація про необхідний об'єкт і які є загальноприйнятими еталонами (світлофор, знаки-показники входу і виходу, дорожні знаки тощо). Дитина спочатку навчається користуватися цими засобами у грі та спілкуванні з дорослими та однолітками, потім у свідомо організованій діяльності.

Для розвитку сприймання дитини варто не лише збагатити виховне середовище різноманітними природними об'єктами та предметами, а й розширити його за межі групи: залучати дітей до обстеження об'єктів за допомогою різних органів сприймання на заняттях, прогулянках, екскурсіях. Для дитини цього віку надзвичайно важлива роль зорового сприймання, оскільки більшість інформації про світ дитина отримує за допомогою зору. Тренування окоміру відбувається в іграх, різних видах діяльності, у тому числі художньо-творчих: аплікації та малюванні.

Велике значення у розвитку мимовільної пам'яті мають слухові та зорові враження, тому спостереження на заняттях, зосередження уваги на них під час прогулянок та екскурсій справляють значний вплив на здатність дитини до запам'ятовування. Спрямовуючи ува-

гу дитини на різні властивості об'єктів, вихователь забезпечує формування повного і точного образу пам'яті.

Розвиток довільної пам'яті дитини відбувається тоді, коли дорослий стимулює дитину до свідомого відтворення власного досвіду у грі, продуктивній і мовленнєвій діяльності, у процесі переказу, вивчення віршів, придумування історій та казок, бесід за художніми творами тощо, тобто перед дитиною ставиться мета згадати. Окрім того, розвитку довільної пам'яті сприяє дидактична гра: вона створює ігрову мотивацію, спрямовує процес запам'ятовування дитини на близьку їй зрозумілу для неї мету, створює умови для усвідомлення способів діяльності, а також допомагає дорослому м'яко, непомітно для дитини, керувати процесом запам'ятовування. Беручи участь у колективних іграх та організованих заняттях, дитина поступово вчиться запам'ятовувати те, що від неї вимагають дорослі, таким чином поступово формується довільне запам'ятовування та пригадування.

Дорослий навчає дитину логічних прийомів запам'ятовування: вона уважно знайомиться з тим матеріалом, який треба запам'ятати, повторює його декілька разів, прагне встановити відповідні зв'язки, смислове групування, класифікацію, співвіднесення з раніше відомим тощо.

Уяви спочатку цілеспрямовано формується під впливом дорослих, які спонукають дитину створювати певні образи, а далі діти роблять це самостійно й відшукують способи реалізації своїх задумів. Найкраще це забезпечується в колективних іграх та продуктивних видах діяльності — коли використовуються реальні об'єкти і ситуації та вимагається узгодженість дій від учасників. З часом уява виявляється в індивідуальній діяльності й уже може не потребувати опори на реальні предмети і зовнішні дії.

За допомогою уяви дитина створює різноманітні образи у процесі малювання, конструювання, розігрування різноманітних ігрових сюжетів. Розвивати уяву можна за допомогою сюжетно-рольових ігор, які орієнтовані на формування навичок творчої уяви під час виконання певної ролі. Перевтілюючись у різних персонажів, дитина має оцінити ситуацію з різних сторін, змушена перекомбінувати відомі факти, створювати нові їх поєднання, доповнювати власними враженнями.

Важливим чинником у розвитку уяви є наповнення предметного середовища не лише знайомими предметами, а й покидьковим (коробки, катушки, шматки тканини, папір тощо) та природним матеріалом (гілочки, шишки, листочки, камінчики тощо), які дитина використовує варіативно і яким надає різного значення в різних ситуаціях.

Основу для уяви створюють різноманітні уявлення та власний досвід дитини, тому завданням дорослого є розвиток її комбінаторних здібностей, навчання різних способів та засобів перетворення,

серед яких: розрив реальних зв'язків та включення об'єктів у невластиві для них ситуації; наділення об'єктів невластивими для них функціями; поєднання різнорідних об'єктів у новий образ. У такий спосіб розвивається здатність використовувати предмети-замінники. Засвоєння різних прийомів і засобів створення образів покращує їхню якість: вони стають різноманітнішими, багатшими, набувають узагальненого характеру, відображуючи типові в об'єкті; емоційнішими та наділеними естетичним й особистісним смислом.

Важливою характеристикою уяви дитини є її реалізм: створюючи нові образи, вона спирається на реальну дійсність. Критично оцінити результати власного фантазування, розвивати критичне мислення дитини варто за допомогою постійного обговорення з дитиною її творчих продуктів. Для цього можна використати запитання «Так буває чи ні?», надати дитині можливість подумати й обґрунтовано відповісти.

Уяву розвиває також включення дитину в проблемну ситуацію, яка не має однозначного вирішення або в якій не визначено способи її вирішення. Розширюючи межі пізнання, ініціюючи дитину до створення в уяві ситуацій, які не трапляються у буденному житті у процесі дидактичних або сюжетно-рольових ігор, дорослий одночасно розвиває у неї цю здатність і збагачує її емоційний та моральний досвід, створює умови для глибшого пізнання соціального, предметного та природного середовища.

Основою для формування мислення дітей старшого дошкільного віку є їхня активна участь у різних видах діяльності: трудовій, продуктивній, ігровій, спілкуванні. Вирішуючи різноманітні завдання, які виникають під час діяльності, дитина постійно вправляється в навичках мислити, а отже й розвиває їх.

У старшому дошкільному віці варто ознайомити дитину з елементарними правилами мислення, які допоможуть їй краще пізнати закономірності навколишнього світу: спочатку людина сприймає інформацію, далі вона її аналізує, а потім робить висновки і вчиняє відповідні дії.

Важливим у розвитку мислення дитини є зміщення акцентів у свідомості дитини з кінцевого результату, який треба отримати після виконання певного завдання, на способи його виконання, що сприяє усвідомленню нею власних дій, розвиває довільність мислення та здатність контролювати власну діяльність, що є однією з передумов логічного мислення.

Одним із способів розвитку мислення є залучення дитини до вирішення проблемних завдань. Ставлячи перед дитиною проблемні запитання, необхідно надати їй можливість самостійно знайти відповідь на них, не поспішаючи дати їх у готовому вигляді. Це пояснюється необхідністю навчити дитину міркувати, робити спроби вирішити поставлену задачу.

Розвитку мислення дитини сприяє наочне моделювання, в основі якого лежить принцип заміщення реального предмета, явища, факту іншим предметом, зображенням, знаком, символом. Залучення дитини до побудови й використання наочних моделей різних типів під час різних видів діяльності сприяє засвоєнню знань на рівні наочно-образного мислення; допомагає уявляти суттєві ознаки об'єктів, усвідомити деякі принципи, зв'язки і закономірності між об'єктами, вибудувувати цілісну картину світу.

Значні можливості у розвитку мислення має дидактична гра, за якої усі розумові процеси активізуються й набувають довільного характеру. Щоб зрозуміти й прийняти задум гри, засвоїти ігрові дії та правила, дитина має активно вислухати й осмислити пояснення дорослого. Завдання, які треба виконати під час гри, вимагають зосередження уваги, активної діяльності всіх аналізаторів та мислення. Для розвитку навичок аналізу, порівняння, узагальнення доречно також організовувати спостереження, експериментування, ознайомлення з художньою літературою.

Дитина на прогулянках, екскурсіях, заняттях, під час спостереження, обстеження та експериментування з різними об'єктами, з розповідей дорослого та зі спілкування з однолітками, із різноманітних джерел інформації збагачує власні уявлення про інших людей, про матеріальну та духовну культуру, космос і життя на планеті Земля, своє фізичне, психічне та соціальне Я.

Таким чином, поєднання внутрішніх та зовнішніх чинників процесу формування картини світу в ідеалі дає такий результат: на основі практичного та теоретичного пізнання дійсності у свідомості дитини на кінець дошкільного віку складається цілісна картина світу. Пізнаючи світ на практичному рівні, дитина отримує сенсорно-перцептивний досвід: вчиться сприймати об'єкти за допомогою різних органів чуття, обстежувати, встановлювати їхні властивості. Пізнання на теоретичному рівні передбачає пізнання дійсності за допомогою розуму, активізацію розумової діяльності дитини, формування у неї інтелектуальних умінь (виділяти характерні властивості предметів і об'єктів, порівнювати їх та класифікувати; уміння бачити проблему, робити власні припущення тощо). Дитина вчиться пояснювати та інтерпретувати явища навколишньої дійсності, у неї формуються елементарні поняття та категорії.

У свідомості старшого дошкільника формуються узагальнені уявлення про світ: ситуативні уявлення систематизуються й перетворюються на поняття; дитина оперує загальними категоріями: частина — ціле, причинність, простір і час, предмети, явища, процеси та їхні властивості, основні дії та найважливіші взаємозв'язки, числа і фігури, мова та мовлення тощо. В уявленнях дитини про світ на першому плані помітна тенденція не до виділення одиничних

фактів та яскравих ознак, а до встановлення зв'язків між явищами. Об'єднувати розрізненні враження в цілісну картину світу, заповнювати пробіли в знаннях допомагає уява.

Отже, у старшого дошкільника більш системними й усвідомленими стають уявлення про космос та життя на планеті Земля; матеріальну і духовну культуру; людину як соціальну істоту; про своє фізичне, психічне та соціальне Я. Дитина виявляє пізнавальне та бережливе ставлення до світу, яке ґрунтується на розумінні й утіленні в житті основних моральних цінностей: гуманізму, доброти, ввічливості, турботи, співчуття тощо.

Література

1. Кулагина И. Ю. Возрастная психология : Полный жизненный цикл развития человека : учебное пособ. для студ. высш. учеб. заведений / И. Ю. Кулагина, В. Н. Колоцкий. — М. : ГЦ Сфера, 2005. — С. 204-232.
2. Смирнова Е. О. Детская психология : учеб. для вузов. — 3-е изд., перераб. — СПб. : Питер, 2009. — 304 с. — С. 214-230.
3. Обухов А. Исторически обусловленные модификации образа мира // Развитие личности. — 2003. — № 4. — С. 51-68.
4. Обухова Л. Ф. Возрастная психология : учеб. для вузов. — М. : Высшее образование ; МГППУ, 2006. — 460 с.
5. Философия : энциклопед. Словар / под ред. А. А. Ивина. — М. : Гардарика. — 2004.
6. Философский энциклопедический словарь. — 2010.

В статье обоснованы факторы, которые обуславливают формирование картины мира старших дошкольников. Акцентируется внимание на внутренних (возрастные особенности) и внешних (образовательно-воспитательные воздействия) детерминантах. Описываются возрастные особенности познавательной сферы детей старшего дошкольного возраста, которые создают базис для формирования в сознании картины мира: особенности внимания и восприятия, памяти, воображения и мышления. Обоснована организация жизнедеятельности старших дошкольников в дошкольных учебных заведениях.

Ключевые слова: картина мира, познание, внимание, восприятие, память, воображение, мышление, организация жизнедеятельности, старшие дошкольники.

L. V. Shelestova

Internal and External Determinants of the Formation of Senior Preschool Children's World Outlook

The Institute of Problems on Education of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine (9 Berlynskoho Str., Kyiv, Ukraine)

In the article the essence of the phenomenon «world outlook» is specified. The factors that determine its formation in senior preschoolers are described. Attention is focused on internal (age peculiarities) and external (education and upbringing) factors. The senior preschool age characteristics of cognitive sphere, which form the basis for the formation of world outlook, are considered, namely features of attention and perception, memory, imagination, and thinking. The organization of life

of senior preschool children in kindergartens that is effective for the formation of children's world outlook is substantiated, including forms, methods and means of the corresponding education. Attention is also paid to the world knowledge of the child at sensory-perceptual and theoretical levels, the favourable conditions that should be created for the development of cognitive processes: attention, perception, memory, imagination, thinking, and for enriching the child's views of the world. The characteristics of worldview of older preschoolers as multi-level representations of the world at the end of the age period are defined and described.

Keywords: world outlook; cognition; attention; perception; memory; imagination; thinking; organization of life; senior preschoolers.

References

1. Kulagina, I Yu., & Koliutskii, V.N. (2005). *Vozrastnaia psikhologiya: Polnyi zhiznennyi tsikl razvitiia cheloveka* [Age Psychology: Complete Life Cycle of Person's Development]. Moscow: TTs Sfera.
2. Smirnova, E. O. (2009). *Detskaia psikhologiya* [Children's Psychology] (3rd ed.). St. Petersburg: Piter.
3. Obukhov, A. (2003). Istoricheski obuslovlennye modifikatsii obraza mira [Historic Conditioned Modification of World Outlook]. *Razvitiie lichnosti*, 4, 51-68.
4. Obukhova, L.F. (2006). *Vozrastnaia psikhologiya* [Age Psychology]. Moscow: Vysshee obrazovanie: MGPPU.
5. Ivin, A.A. (Ed.). (2004). *Filosofia: Entsiklopedicheskii slovar* [Philosophy: Encyclopedia]. Moscow: Gardariki.
6. *Filosofskii entsiklopedicheskii slovar* [Philosophical Encyclopedia]. (2010).